

*Hamid Əhmədli,
UNEC Tədqiqat Fondunun
tədqiqatçısı*

hahmedli@yahoo.com

ORCID iD: 0009-0000-9247-0082

<https://doi.org/10.59849/2709-5096.2023.1.34>

ERMƏNİSTANIN ENERJİ SEKTORU: STRATEJİ MƏQSƏDLƏR VƏ QAZ TƏCHİZATI MƏNBƏLƏRİNİN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİ CƏHDLƏRİ

Annotasiya

Məqalədə Ermənistan Respublikasının qaz bazarının uzun illər ərzində formalaşmış strukturu və enerji idxalının diversifikasiyalaşdırılması məqsədi ilə hökumət tərəfindən atılan addımlar təhlil edilib. Ermənistan hökumətinin orta və uzun müddətli perspektivdə energetika sahəsində elan etdiyi strateji hədəflər, bu məqsədlə müxtəlif ölkələrlə aparılan müzakirələr və fəaliyyətə başlanılan layihələr barəsində araşdırmalar aparılıb. Uzun illər davam etmiş ənənəvi və ya digər ifadə ilə desək, Rusiya mərkəzli xarici siyasət vektorunda son illərdə müşahidə edilən dəyişikliklər Ermənistanın energetika sektorunda da həyata keçirilməyə çalışılır.

Ermənistanın hazırki geosiyasi vəziyyəti, ölkənin qaz bazarında Qazprom şirkətinin mövqelərinin hələ də güclü olması və alternativ tədarükçülərin siyasi və iqtisadi səbəblərdən dolayı Ermənistanla enerji ticarətində məsafəli duruşu enerji bazarındakı mövcud status-kvoya ciddi təsir göstərə bilmir. Real durum nəzərə alındıqda rəsmi Yerevanın təchizat mənbələrini şaxələndirmək cəhdlərinin perspektivi olmadığı məlum olur.

Açar sözlər: Ermənistan, Rusiya, İran, Qazprom Ermənistan, İran-Ermənistan boru kəməri, Razdan İES

Hamid Ahmadli

ARMENIA'S ENERGY SECTOR: STRATEGIC GOALS AND ATTEMPTS TO DIVERSIFY GAS SUPPLY SOURCES

Annotation

The article presents an in-depth analysis of the gas market structure of the Republic of Armenia formed over years and the government's endeavors to diversify energy imports. The article examines the strategic goals announced by the Armenian government in the field of energy in the medium and long-term perspective, along with the deliberations held with various countries and the projects initiated to accomplish these goals. Furthermore, the Armenian energy sector is also endeavoring to align with the changes observed in recent years in the long-standing traditional, in other terms, Russia-centered foreign policy vector, which has been in effect for numerous years.

The current geopolitical situation of Armenia, coupled with Gazprom's still strong position in the country's gas market, and the distant stance of alternative suppliers in energy trade with Armenia due to political and economic reasons, cannot seriously affect the current status quo in the energy market. The actual situation indicates that official Yerevan's attempts to diversify its sources of supply have no significant perspective.

Keywords: Armenia, Russia, Iran, Gazprom Armenia, Iran-Armenia pipeline, Hrazdan TPP

Giriş

Ermənistan Respublikasında enerji təchizatının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə idxal edilən təbii qaz mənbələrinin diversifikasiyalaşdırılması uzun müddətdir siyasi gündəmin əsas mövzularından biridir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra sənayenin zəifləməsi və əhalinin immiqrasiyası təbii qaz istehlakında azalmaya səbəb olsa da, enerji resurslarının olmaması

səbəbindən Ermənistanın təbii qaz idxalından ciddi asılılığı davam etməkdədir. Son illərdə Ermənistan hökuməti tərəfindən təbii qaz təchizatının müxtəlif mənbələrdən təmin edilməsi istiqamətində davamlı fəaliyyət aparıldığı müşahidə olunur. Lakin unutmamaq lazımdır ki, digər ölkələrdən fərqli olaraq Ermənistanın uzun illər regionda apardığı xarici siyasət strategiyası onun enerji məsələsində seçimlərini kifayət qədər məhdudlaşdırıb. Hazırda ölkənin təbii qaz idxalı Ermənistanın strateji müttəfiqi olan Rusiya və qonşu İran vasitəsi ilə təmin edilsə də, qaz təchizatında Rusiya Federasiyası hələ də əhəmiyyətli rola malikdir.

Ermənistanın enerji bazarında Rusiyanın mövqeyi

Enerji resurslarının olmaması səbəbindən Ermənistana tarixən müxtəlif mənbələrdən təbii qazın idxalı həyata keçirilib. İlk dəfə Ermənistana qaz nəqlinə 1957-ci ildən etibarən Azərbaycandan keçən boru kəməri infrastrukturundan istifadə etməklə İran qazı vasitəsi ilə başlanılıb. Sonrakı illərdə Sovet İttifaqı ərazisində iri həcmli qaz yataqlarının kəşfi və qaz nəqli sisteminin təkmilləşməsi ilə bərabər 1979-cu ildən etibarən İran qazının Ermənistana nəqli dayandırıldı. Bir müddət ölkənin qaz təchizatı Azərbaycandan keçən qaz kəmərləri vasitəsi ilə təmin edilsə də 1980-ci illərin sonu istismara verilən Şimali Qafqaz - Zaqafqaziya qaz boru xətti vasitəsi ilə Gürcüstan üzərindən keçməklə rus və türkmən qazının da Ermənistana nəqlinə başlanılıb. Sonrakı illərdə Azərbaycana qarşı Ermənistanın hərbi təcavüzü və ərazilərin işğalı Azərbaycan ərazisindən keçən boru xətlərinin fəaliyyətini dayandırmasına səbəb oldu ki, bu da Ermənistanın enerji sektorunda tənəzzülə və iqtisadi böhrana yol açdı. Rusiya Federasiyası hazırda Gürcüstan üzərindən keçən Şimali Qafqaz - Zaqafqaziya qaz boru xətti vasitəsi ilə Ermənistanın qaz istehlakının önəmli (2022-ci ilin rəqəmlərinə əsasən 85%-dan çox) hissəsini təmin etməkdədir. Boru kəməri layihəsinin Cənubi Qafqaz respublikalarının qaz təminatını qarşılamaq məqsədi ilə inşası planlaşdırılmışdı. Bugünədək kəmərdən istifadə edilməsinə baxmayaraq, müəyyən dövrlərdə kəmərin Gürcüstandan keçən hissəsində qaz təchizatının dayanması halları baş verir. Qeyd edək ki, 2021-ci ilin mart ayında Qazprom şirkəti ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti arasında bağlanmış qısamüddətli müqaviləyə əsasən adı çəkilən kəmərdə planlanan profilaktik təmir işləri ilə əlaqədar Rusiya qazının Ermənistana nəqli müvəqqəti olaraq Azərbaycan ərazisindən həyata keçirilib [1].

Ermənistan hökuməti tərəfindən qaz təchizatını fərqli mənbələrdən təmin etmək məqsədilə ilk növbədə qonşu İran İslam Respublikası ilə enerji sahəsində əlaqələr qurulmağa başlandı. Danışıqların nəticəsi olaraq 1995-ci ildə ArmRusQazprom ilə İran İslam Respublikası arasında müqavilə imzalanırsa da maliyyə çatışmazlığı səbəbindən layihə baş tutmadı [2]. 2000-ci illərin əvvəlindən etibarən Rusiyadan qaz asılılığının azaldılması istiqamətində Ermənistanın İran İslam Respublikası ilə əməkdaşlığı yeni mərhələyə keçdi. Enerji sahəsində ikitərəfli əlaqələrin genişləndirilməsində məqsəd yalnız Rusiyanın qaz bazarında mövqelərinin zəiflədilməsi deyil, həm də davam edən enerji asılılığının rəsmi Moskva tərəfindən mümkün siyasi təzyiqlə aləti olmasının qarşısını almaq idi. Belə ki, keçmiş ittifaq ölkələrinin bəziləri enerji təchizatı ilə bağlı ödənişləri geri qaytara bilmədiyi üçün, əhəmiyyətli enerji infrastrukturuları Rusiyanın dövlət və özəl şirkətlərinin nəzarətinə keçmişdi. Məhz 2002-ci ildə Ermənistan ilə Rusiya arasında bağlanan borc qarşılığında aktivlərin satılması (*assets for debts*) müqaviləsinə əsasən, 100 milyon ABŞ dolları məbləğində borcun silinməsi qarşılığında Ermənistanın beş hidroelektrik stansiyası və Metsamor Nüvə Enerji Stansiyasının maliyyə fəaliyyətinə nəzarət Rusiyanın "Vahid Enerji Sistemi" (*Единая Энергетическая Система*) şirkətinə verildi [3]. Müqayisə üçün deyək ki, Ermənistandan fərqli olaraq Suriya, İraq, Kuba, Özbəkistan və Qırğızıstanın borcları qismən və ya tamamilə Rusiya tərəfindən bağışlanmışdı [4] və Ermənistanın strateji aktivlərinin satılması ilə bağlı üzləşdiyi durum bağlanan müqavilənin siyasi motivli olduğunu göstərirdi.

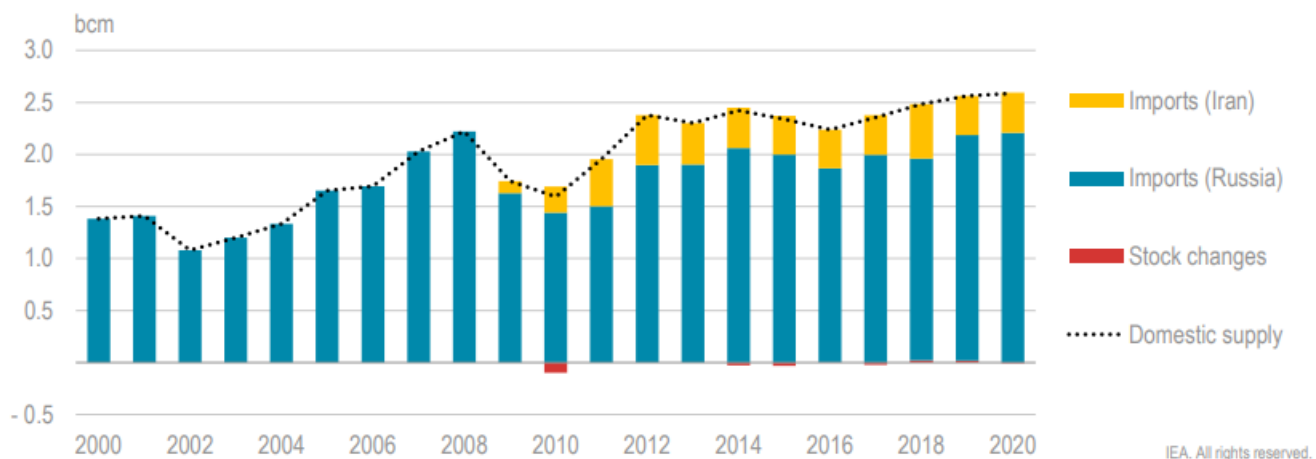
İran İslam Respublikası ilə aparılan danışıqların nəticəsi olaraq 2004-cü ilin may ayında iki ölkə arasında barter əsasında qaz tədarükü haqda 20 illik müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən yeni İran-Ermənistan qaz boru xəttinin çəkilməsi və Ermənistana idxal olunacaq hər 1 kubmetr qaz həcmində 3 kV elektrik enerjisinin İrana tədarükü razılaşdırıldı. Eyni zamanda rəsmi

Tehran tərəfindən strateji layihə olaraq görülən bu kəmərlə vasitəsi ilə gələcəkdə Gürcüstandan keçməklə, Şərqi Avropaya İran qazının nəqli də planlaşdırılırdı. Ermənistan üçün strateji əhəmiyyət daşıyan Razdan İstilik Elektrik Stansiyasının 5-ci blokunun tikintisi məhz İrandan idxal olunacaq təbii qazın qarşılığında elektrik enerjisinin ixracı üçün nəzərdə tutulmuşdu. Tikintisi planlaşdırılan İran-Ermənistan qaz boru kəməri vasitəsi ilə 2009-cu ildə Ermənistana ilkin mərhələdə 1,1 milyard kubmetr, 2019-cu ildə isə 2,3 milyard kubmetr qazın idxal ediləcəyi gözlənilirdi. Texniki cəhətdən boru kəmərinin ötürücülük gücü nəzərə alındıqda Rusiyaya ciddi rəqib ola biləcək yeni oyunçunun bazara daxil olması mümkün idi. Lakin 2006-cı ildə Ermənistan və Rusiya rəhbərliyinin enerji sahəsində əməkdaşlığın strateji prinsipləri ilə bağlı 25 illik müqavilə imzalaması Ermənistan və İran arasında enerji sahəsində dərinləşən əməkdaşlığın perspektivini zəiflətdi. Müqaviləyə əsasən 2009-cu ilədək hər min kubmetr qazın qiymətinin 110 ABŞ dollarına qədər artırılması (əvvəlki qiymət 56 ABŞ dolları səviyyəsində idi) planlaşdırılırdı ki, bu da, Ermənistan üçün əlverişli qiymət hesab edilirdi. Rəsmi Moskvanın etdiyi güzəştin qarşılığında isə, ArmRusQazprom şirkətində Qazpromun səhmlərinin 45%-dən 58%-a qədər qaldırılması, şirkət tərəfindən İran-Ermənistan qaz boru kəmərinin Ermənistan hissəsinin (Mehri-Qacaran) və Razdan İES-in 5-ci blokunun Qazprom şirkəti tərəfindən alınması razılaşdırıldı. Qeyd edək ki, Razdan İES-in 5-ci blokunun tikintisi 2005-ci ildə İran və Ermənistan arasında imzalanmış investisiya müqaviləsinə əsasən, İranın Sanir şirkəti tərəfindən tikilməli idi. Bu məqsədlə, stansiyanın və sərhədədək elektrik ötürmə xəttinin tikintisinə İran dövləti tərəfindən kredit ayrılmışdı [5]. Digər mühüm amil isə, açıq mənbələrdə (erməni və qərb mediasında) qeyd edilənlərə əsasən Rusiyanın təzyiqi ilə, İran və Ermənistan arasında tikilməsi planlaşdırılan qaz boru kəmərinin diametrinin 1400 mm-dən 700 mm-ə qədər endirilməsi idi ki, bu da layihənin Ermənistan üçün iqtisadi və siyasi səmərəliliyini ciddi şəkildə azaltdı [6]. Rusiya və Ermənistan arasında əldə olunan bu anlaşma həmçinin İran qazının Gürcüstan üzərindən keçməklə gələcəkdə Şərqi Avropada Rus qazı ilə rəqabət apara bilmək potensialını ortadan qaldırmış oldu. Belə ki, borunun ötürücülük gücünün azaldılması yalnız Ermənistanın daxili tələbatını ödəməyə kifayət edirdi. 2006-cı ildə bağlanan müqaviləyə əsasən, Rusiya tərəfi İran-Ermənistan qaz boru xəttinin Ermənistan hissəsi və Razdan İES-in 5-ci blokunun təmirinə investisiya qoyulması ilə bağlı öhdəlik götürdü. Beləliklə, təbii qazla bağlı yaranan külli miqdarda borc qarşılığında İran-Ermənistan boru kəmərinin və Razdan İES-in 5-ci blokunun Rusiyanın nəzarətinə keçməsi, Ermənistanın enerji sektorunun müstəqilliyini faktiki olaraq ortadan qaldırdı. Rusiya və Ermənistan arasında bağlanan 25 illik müqavilə sonrakı illər ərzində Qazpromun səhmlərinin ArmRusQazprom şirkətində 80%-ə qədər artmasına imkan yaratdı [7]. 2013-cü ilin dekabr ayında iki ölkə arasında bağlanan yeni müqaviləyə əsasən, Ermənistan hökumətinin ArmRusQazprom şirkətindəki 20 %-lik səhmi, yaranmış 300 milyon ABŞ dolları həcmindəki borcun müqabilində Qazprom şirkəti tərəfindən alındı [8] və şirkətin adı Qazprom Ermənistan olaraq dəyişdirildi. Qeyd edək ki, 1997-ci ildə yaradılan ArmRusQazprom şirkətinin ilkin səhmlərinin 45%-i Qazproma, 45%-i Ermənistan Energetika Nazirliyinə və 10%-i isə ITERA şirkətinə məxsus idi. Beləliklə, rəsmi Yerevanın qaz idxal mənbələrini şaxələndirmək cəhdləri Rusiyanın Ermənistan enerji bazarında mövqeyinin getdikcə güclənməsi ilə nəticələnib. Bugün Ermənistan ərazisində qazın idxalı, daşınması, paylanması və daxili bazarda satışı Qazprom-un törəmə şirkəti olan Qazprom Ermənistan tərəfindən həyata keçirilir. Hazırda Ermənistanın enerji sektoru ölkədə ən çox təbii qazı istehlak edən sahədir və istismarda olan bütün istilik elektrik stansiyaları təbii qazla işləyir. Statistik məlumatlara əsasən, 2020-ci ildə Ermənistanın istehsal etdiyi ümumi elektrik enerjisinin 80%-i Rusiyadan idxal olunan enerji məhsulları hesabına əldə edilib. Ölkənin ən böyük elektrik istehsalı müəssisəsi olan Metsamor Atom Elektrik stansiyası tam olaraq Rusiyadan idxal edilən nüvə yanacağı vasitəsi ilə fəaliyyətini davam etdirir və Ermənistanda istehsal olunan elektrik enerjisinin 40%-ni təmin edir. Ölkənin İrandan idxal edilən təbii qazla işləyən Yeni Yerevan İES və su elektrik stansiyaları istisna olmaqla (istehsal olunan ümumi elektrik enerjisinin 20%-nə bərabərdir), Rus qazı hesabına işləyən Ermənistanın bütün istilik elektrik stansiyaları ümumi elektrik istehsalının 40%-ni təşkil edir.

Beləliklə, Ermənistanın energetika sektorunda Rusiya hər hansı ciddi rəqiblə üzləşmədən sahib olduğu güclü mövqelərini qorumaqdadır.

İran İslam Respublikası ilə davam etdirilən əlaqələr

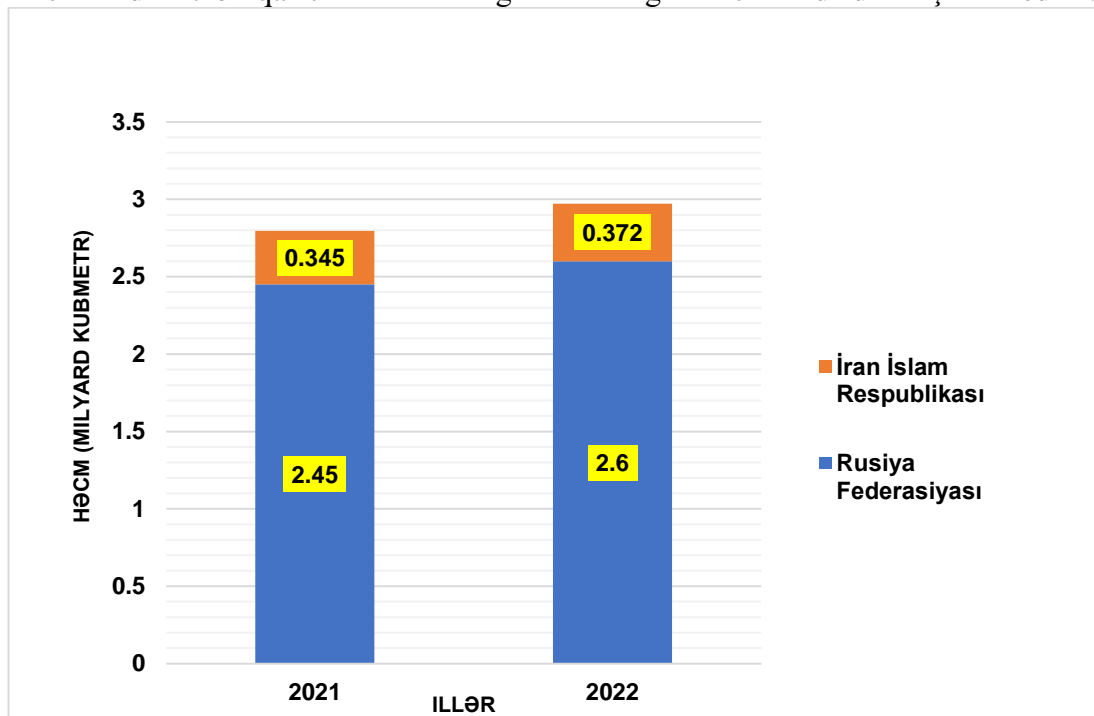
Ermənistan üçün İran İslam Respublikası ilə münasibətlərin strateji əhəmiyyət daşıması enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində də mühüm faktor olaraq qeyd edilə bilər. Çünki rəsmi Yerevanın İran İslam Respublikasından təbii qaz idxalına, yalnız bazar münasibətləri çərçivəsində nəzər yetirmək doğru deyil. Burada əsas məqsəd Rusiyanın Ermənistan enerji bazarında inhisarçı mövqeyinin mümkün qədər azaldılmasını təmin etmək və qaz qiymətləri ilə bağlı rəsmi Moskvanın təklif etdiyi tariflər məsələsində manevr imkanları qazanmaqdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, İrandan Ermənistana ixrac edilən təbii qaz barter əsasında həyata keçirilir və son illərdə yalnız Qazprom Ermənistana məxsus Razdan İES-in 5-ci blokunun enerji təminatını həyata keçirmək məqsədi ilə istifadə edilib. Hazırda İrandan Ermənistana idxal olunan təbii qaz yalnız Yeni Yerevan İES-in enerji təminatında istifadə edilir və istehsal olunan elektrik enerjisi daha sonra İrana satılır. Qeyd edək ki, 2021-ci ilin noyabr ayında istismara verilən Yeni Yerevan İES layihəsi 250 milyon ABŞ dolları həcmində təmənilə özəl investisiya ilə italiyanın Renco şirkəti tərəfindən həyata keçirilib. İES-i idarə edəcək şirkətin səhmlərinin 40%-i layihənin podratçısı Siemens şirkətinə, qalan 60%-i isə Renco-ya məxsusdur. Yeni elektrik stansiyasının Razdan İES-i (ilk dörd bloku) əvəz etməsi və istehsal olunacaq elektrik enerjisinin Ermənistan-İran enerji mübadiləsi proqramı çərçivəsində istifadə olunması planlaşdırıldı. Qazprom Ermənistan şirkətinin ötürücü sistemi vasitəsi ilə İrandan idxal olunan təbii qazının hər kubmetrindən Ermənistanda təxminən 4,5 kV/saat elektrik enerjisi istehsal edilir və bunun da 3 kV/saatı İrana qaytarılır. Beləliklə Rusiyadan alınan təbii qazın ölkə ərazisində əhalinin, biznes subyektlərinin və elektrik stansiyalarının enerji təchizatı daxil olmaqla çoxməqsədli istifadəsindən fərqli olaraq, İrandan əldə edilən təbii qaz sırf texniki xarakter daşıyır. Hazırda Ermənistanda İrəvan İstilik Elektrik Stansiyası (dövlət), Yeni İrəvanda İES (Renco və Siemens) və Razdan İES-in 5-ci bloku (Qazprom Ermənistan) daxil olmaqla üç müasir istilik elektrik stansiyası fəaliyyət göstərir. Ermənistan bazarında bu stansiyaların istehsal etdiyi elektrik enerjisi (su elektrik stansiyaları və atom elektrik stansiyası ilə müqayisədə) çox baha olduğundan, İrandan idxal edilən ucuz təbii qaz sayəsində enerji istehsalı daha sərfəli olur.

Diaqram 1. 2000-2020-ci illər ərzində Ermənistanın müxtəlif mənbələrdən idxal etdiyi təbii qaz
Mənbə: Məlumatlar Beynəlxalq Enerji Agentliyinin Ermənistanla bağlı 2022-ci il hesabatından götürülüb [9].

Diaqramdan göründüyü kimi, Ermənistanın Rusiya və İrandan idxal etdiyi təbii qazın həcmində uzun illər ciddi fərq aradan qalxmayıb və Rusiya qazından asılılıq yüksələn xətt üzrə inkişaf edib. Nəticədə İran-Ermənistan qaz boru xəttinin buraxılış gücü illik 2,3 milyard kubmetr olduğu halda, kəmərlər faktiki olaraq tam gücü ilə işləmir. Yalnız 2018-ci ildə İrandan idxal olunan qazın həcmi

tarixi maksimuma çataraq, 523 milyon kubmetr təşkil edib. Analoji tendensiya Ermənistanın 2021 və 2022-ci illərdəki təbii qaz təchizatı ilə bağlı statistik göstəricilərində də müşahidə edilir.

Diaqram 2. 2021-2022-ci illər ərzində Ermənistanın müxtəlif mənbələrdən idxal etdiyi təbii qaz
Mənbə: Məlumatlar Ermənistanın Dövlət Xidmətlərinin Tənzimlənməsi Komissiyasının illik hesabatlarından götürülüb [10].

2018-ci ildə Ermənistanın siyasi həyatında baş verən inqilabi dəyişikliklər ölkənin xarici siyasət vektorunda yaratdığı yeniliklərlə birgə enerji siyasətinə də yenidən baxılması ilə nəticələnib. Əvvəlki hökumətlərdən fərqli olaraq Rusiya ilə klassik strateji əməkdaşlıq çərçivəsindən kənara çıxaraq Qərblə əməkdaşlığı genişləndirmək istəyən yeni hökumətin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə aktiv addımlar atması müşahidə edilir. 2019-2021-ci illər ərzində Ermənistan baş naziri Nikol Paşinyan ilə İran prezidentlərinin görüşlərində iki ölkə arasında qaz qiymətləri və qaz-elektrik mübadiləsi həcmünün artırılması, üçüncü 400 kV-lıq İran-Ermənistan elektrik xəttinin və Mehri SES-in tikintisi barəsində müzakirələr aparılıb.

2021-ci ilin yanvar ayında Ermənistan hökuməti orta müddətdə ölkənin enerji sahəsində mümkün inkişaf vektorlarının qeyd edildiyi “Ermənistan Respublikasının 2040-cı ilədək Enerji Sektorunda İnkişaf Startegiyası Proqramı” adlı sənədi qəbul etdi. Strateji proqramda Ermənistanın enerji sektorunda diversifikasiya və enerji müstəqilliyinin ən yüksək həddə çatdırılması, daxili bazarın tədricən liberallaşdırılması, Ermənistanın nüvə elektrik stansiyasının (Metsamor) istismar müddətinin uzadılması və yeni nüvə stansiyanın tikilməsi, həmçinin ölkənin enerji şəbəkəsinin qlobal bazarlara inteqrasiyası enerji sektorunda əsas prioritetlər hesab edilir [11]. İran və Gürcüstan ilə enerji sahəsində əməkdaşlığın Ermənistanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində strateji əhəmiyyət daşıdığı və uzunmüddətli perspektivdə də davam etdiriləcəyi qeyd edilir. Ermənistan, Rusiya, Gürcüstan, Ermənistan və İrani əhatə edəcəyi düşünülmən və gələcəkdə reallaşdırılması planlaşdırılan Şimal-Cənub Enerji Dəhlizinin mərkəzi olmağa səy göstərir. Layihə reallaşacağı təqdirdə Ermənistan tranzit ölkə mövqeyinə sahib olaraq qonşu ölkələrə elektrik enerjisi nəqlini artırması və bununla da regional inteqrasiya prosesini, o cümlədən özünün enerji təhlükəsizliyini gücləndirməsi gözlənilir. Strateji sənəddə qeyd edildiyi kimi, bu məqsədlə İranın İxrac İnkişaf Bankı (Export Development Bank of Iran) və Sanir şirkətinin dəstəyi ilə 400 kV-lıq İran-Ermənistan elektrik xətti və Noravan yarımstansiyasının təmiri davam etdirilir [12]. Eyni zamanda Ermənistanın Gürcüstanla enerji şəbəkəsinin gələcəkdə daha böyük həcmli elektrik enerjisi mübadiləsini təmin etmək məqsədi ilə yeni xəttlərin və yarımstansiyaların tikintisi nəzərdə tutulur. Qafqaz Elektrik Ötürücü Şəbəkəsi (Caucasus Electricity Transmission Network)

olaraq adlanan və Ermənistanla Gürcüstan arasında davamlı elektrik enerjisi tədarükünü təmin etmək üçün gərginlik səviyyələrinin sinxronlaşdırılmasını hədəfləyən bu layihə Avropa İttifaqı tərəfindən dəstəklənir və onun maliyyə qurumu olan Qonşuluq İnvestisiya Mexanizmi (Neighbourhood Investment Facility) tərəfindən layihəyə maliyyə yardımları edilir [13].

İran-Ermənistan enerji əlaqələrinin intensivləşməsinin nəticəsi olaraq 2022-ci ilin noyabr ayında Ermənistan baş nazirinin İrana səfəri zamanı iki ölkə arasında təbii qaz sahəsində əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu imzalanıb [14]. Anlaşma Memorandumu çərçivəsində iki ölkə arasında 2026-cı ildə bitməsi gözlənilən təbii qaz qarşılığında elektrik enerjisinin barteri haqda müqavilənin müddəti 2030-cu ilədək uzadılıb və növbəti illərdə İrandan Ermənistana ixrac ediləcək qaz həcminin iki dəfəyədək artırılması planlaşdırılır [15]. İrandan idxal edilən təbii qazın həcminin artırılmasına nail olmaq üçün Ermənistan hökuməti üçüncü İran-Ermənistan elektrik ötürücü xəttinin və Mehri SES-in tikintisini başa çatdırmalıdır. Qeyd edək ki, hazırda Ermənistan və İran arasında 220 kV-a qədər iki ötürücü xətt fəaliyyət göstərir və 400 kV-lıq üçüncü xəttin tamamlanması iki ölkə arasında elektrik enerjisi axınının artmasına imkan verəcək. Araz çayı üzərində iki hissədən ibarət olması planlaşdırılan Mehri SES-in tikintisi ilə bağlı 2013-də təməlqoyma mərasimi keçirilib. İran və Ermənistan arasında əldə olunan razılışmaya əsasən İran investisiyası hesabına tikiləcək su elektrik stansiyası 15-20 il müddətinə İranın mülkiyyətində olacaq və yalnız bu müddət ərzində İran tərəfindən təktərəfli istismar ediləcək [16]. Ermənistanın enerji strategiyası ilə bağlı dövlət proqramında qeyd edilənlərə əsasən, iki ölkə arasında enerji tədarükünün artırılması məqsədi ilə tikintisi davam etdirilən infrastruktur layihələrin istismara verilməsi ilə 2025-ci ilin sonunadək elektrik enerjisinin ixracı maksimum həddə çatdırılacaq.

İran-Ermənistan enerji əməkdaşlığının perspektivi realdır mı ?

Ermənistan dövlətinin alternativ mənbələr hesabına təbii qaz təchizatını şaxələndirərək Rusiyanın qaz bazarında mövqelərini zəiflətmək cəhdləri real vəziyyət nəzərə alındıqda olduqca çətin görünür. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan hökuməti ilə Rusiya arasında 2013-cü ildə bağlanan müqaviləyə əsasən, rəsmi Yerevan 2043-cü ilədək Qazprom şirkətindən təbii qaz alacağı barədə üzərinə öhdəlik götürüb. Ermənistan və Rusiya arasında tarixi-siyasi müttəfiqlik əlaqələri və hər iki ölkənin Avrasiya İqtisadi Birliyinin üzvü olması səbəbilə, Rusiyadan idxal olunan təbii qazın qiyməti hər zaman dünya bazarı qiymətlərindən aşağı səviyyədə olub.

Cədvəl 1

Rusiyanın 2021-ci ildə bəzi MDB ölkələrinə satdığı qazın qiymətləri.

Ölkə	Həcm	Qiymət
Belarus Respublikası	1000 m ³	128,52 \$
Ermənistan Respublikası	1000 m ³	165 \$
Moldova Respublikası	1000 m ³	307 \$

Mənbə: Hər üç ölkənin aidıyyatı orqanları tərəfindən mediada yayımlanan məlumatlar əsasında hazırlanıb [17].

Qeyd edək ki, 2019-cu ilin yanvar ayından etibarən Rusiyanın Ermənistana idxal etdiyi min kubmetr qazın qiyməti (sərhəddə) 150 ABŞ dollarından 165 ABŞ dollarına qədər artırılıb. Rusiyanın Avropa ölkələrindən fərqli olaraq Ermənistana satdığı təbii qazın qiyməti sabit tarif mexanizmi əsasında reallaşdırılır. Rusiyanın Qazprom şirkəti tərəfindən keçmiş sovet respublikalarına, o cümlədən Avropa və Asiya regionlarına tədarük edilən təbii qazın qiymətləri müqayisə edildikdə Ermənistan ən ucuz qaz idxal edən ölkələrdən biri olduğu aydın olur. Məsələn, rəsmi Yerevanın Avrasiya İqtisadi Birliyinə qoşulmasından sonra ölkənin Rusiyadan idxal etdiyi təbii qazın qiyməti 2014-cü ildəki 271 ABŞ dollarından 2015-ci ildə 189 ABŞ dollarınadək endi və əldə edilən qiymət endirimi Ermənistanın ÜDM-nin 2%-nə bərabər idi [18]. Müxtəlif dövrlərdə spekulativ çağırışlara baxmayaraq, İranın daha ucuz qiymətə qaz təklif etməsi və ya Rusiya ilə qiymət məsələsində rəqabət aparması praktiki olaraq mümkün deyil. Çünki İran tərəfi təbii qaz təchizatını körfəzdəki qaz yataqları hesabına təmin etdiyinə görə təxminən 2000 km məsafədən kəmərlə Ermənistana daşınacaq təbii qazının qiymətinin kommersiya baxımından rus qazından baha başa gəlməsi gözləniləndir. Məsələn, Türkiyənin Enerji və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 2012-2013-cü illərə dair yayımladığı hesabat əsasında qeyd edilən dövrdə İrandan Türkiyəyə idxal olunan hər min kubmetr qazın qiymətinin 507 ABŞ dolları olduğu bildirilir [19]. Türkiyənin müxtəlif mənbələrdən boru kəməri vasitəsi ilə (Rusiya və Azərbaycandan) idxal etdiyi təbii qaz qiymətləri müqayisə edildikdə İran qazı ən bahalıdır və bu meyil davam edir. Belə olan halda Ermənistana daha ucuz qiymətə İran qazının daşınması kommersiya baxımından sərfəli deyil. Həmçinin, İran qazı barter əsasında idxal olunduğuna görə Ermənistanda yeni elektrik enerji infrastrukturalarının istismara verilmədiyi təqdirdə təbii qaz həcmi artırılması qeyri-mümkündür. Çünki hazırda İran-Ermənistan qaz kəməri layihəsi məhdud həcmli elektrik enerjisinin barterinə həyata keçirir və Ermənistanın, bütövlükdə tələbatını ödəyəcək həcmdə qaz ala bilməsi üçün kifayət qədər elektrik enerjisinə malik deyil [20]. Bəzi ekspertlərin fikrincə, İran təbii qazı keyfiyyət və kalorifik dəyər baxımından Rusiya qazından geri qalır. Nəticədə İran qazı Rusiya qazından xeyli aşağı (ən azı 15%) səviyyədə olmalıdır ki, onu almaq sərfəli olsun [21]. Digər tərəfdən Qazprom Ermənistan şirkətinin İran-Ermənistan qaz kəmərinin sahibi olması səbəbi ilə kəmərlə daşınan qazın həcmi artırılması məsələləri Qazprom şirkətilə razılaşdırılmalıdır. İran İslam Respublikası dünyada qaz ehtiyatlarının həcminə görə önəmli mövqedə olsa da uzun illər ərzində ölkənin qaz istehsal və ixrac prosesi olduqca səmərəsiz şəkildə təşkil olunub. ABŞ-ın Enerji İnformasiya İdarəsinin məlumatlarına əsasən xarici investisiyanın olmaması və tətbiq edilən beynəlxalq sanksiyalara baxmayaraq İran 2014-cü ildən etibarən ofşor Cənubi Pars yatağında qaz istehsalı prosesini inkişaf etdirə bilib [22]. Təbii qaz istehsalının artması və boru şəbəkəsinin əhatəsini daha da genişləndirməsi 2019-cu ildən etibarən İranın şimal-şərq regionlarının təminatı üçün Türkmənistandan qaz idxalının dayanması ilə nəticələnib. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, İran üzərində beynəlxalq sanksiyaların hələ də qalması və ölkə daxilində təbii qaza tələbatın artması İranda istehsal olunan təbii qazın hələ də böyük hissəsinin daxili bazarda istehlak edilməsi ilə nəticələnir.

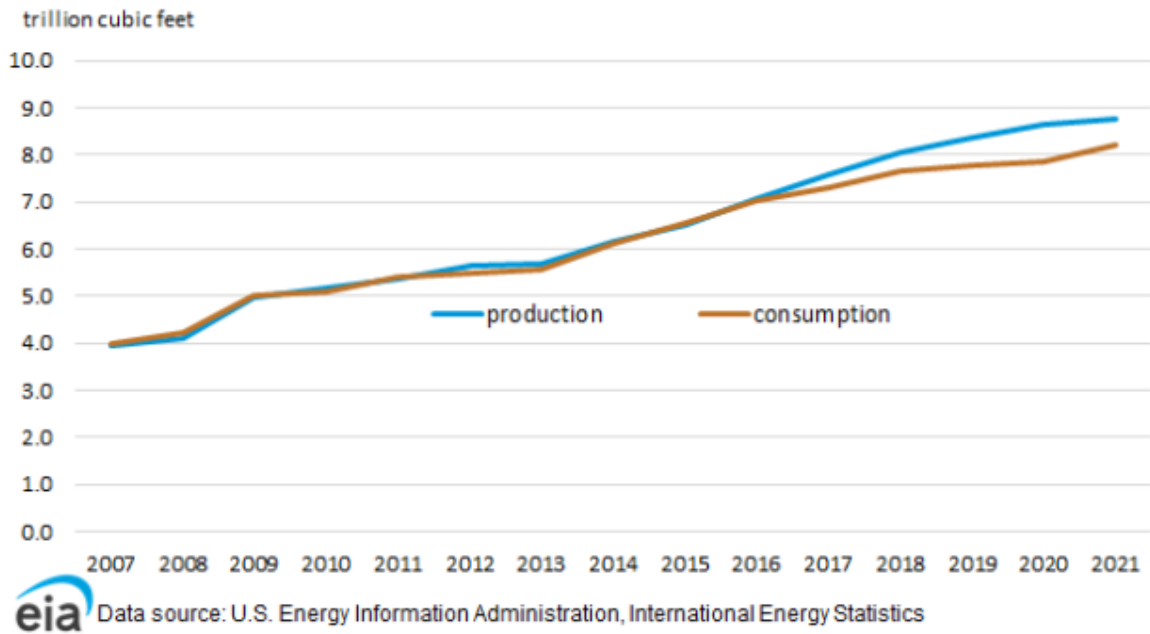

Diagram 3. İran İslam Respublikasının təbii qaz istehsalı və istehlakı

Mənbə: Məlumatlar ABŞ-ın Enerji İnformasiya İdarəsinin İranla bağlı hesabatlarından götürülüb [23].

İranda 2021-ci ildə ixrac etdiyi 635 milyard kub metr təbii qaz həcmi təxminən 97%-ə yaxını Türkiyə və İraqa istiqamətləndirilib və ölkənin istehsal potensialı nəzərə alındıqda Ermənistan kimi kiçik bir bazarın enerji təminatının qarşılınması hipotetik olaraq mümkündür. İranda Ermənistana məqsədyönlü şəkildə iri həcmdə ucuz təbii qazın ixrac edilməsi yalnız siyasi məqsədlərə xidmət etmiş olacaq ki, bu da Moskvanın strateji maraqlarına uyğun deyil. Ermənistanın coğrafi yerləşmə olaraq Rusiya üçün geosiyasi əhəmiyyəti və Rusiya-İran əlaqələrinin hazırkı vəziyyəti nəzərə alındıqda Rusiyanın Ermənistan bazarında mövqelərinin İran qazı hesabına ciddi dərəcədə zəiflədilməsi yaxın müddətdə qeyri-realdır.

Xatırladaq ki, 2021-ci ilin aprel ayından etibarən uzun illər İranda idxal olunan təbii qazla işləyən Razdan İES-in 5-ci bloku Qazprom Ermənistan şirkəti tərəfindən texniki və iqtisadi problemlərə görə fəaliyyəti dayandırılıb. Elektrik stansiyasının fəaliyyətini dayandırması səbəblərindən biri də Qazprom Ermənistan şirkəti ilə Ermənistan arasında bağlanan müqaviləyə əsasən, stansiyada istehsal olunacaq elektrik enerjisinin mühüm hissəsinin üçüncü yüksək gərginlikli elektrik xətti vasitəsi ilə İrana ixrac edilməsi idi. Layihənin tikinti işlərinin bugünkü başa çatdırılmaması istismar müddəti ərazində Razdan İES-in 5-ci blokunun öz gücünün 30% ilə işləməsinə səbəb oldu. Qazprom Ermənistan ilə Ermənistan hökuməti arasında bağlanan müqaviləyə əsasən Razdan İES-in 5-ci blokuna yatırılacaq sərmayenin geri qaytarılması üçün hər il 9% gəlirlilik proqnozlaşdırılsa da, stansiyasının iş yükünün aşağı olması onun fəaliyyətindən sərbəst maliyyə vəsaitinin formalaşmasını təmin edə bilməyib. Nəticədə Razdan İES-in 5-ci blokunun ümumi xərcləri 2021-ci ildə (stansiyanın saxlanması xərcləri, tikintisi üçün kreditlər və s.) təxminən 102 milyon ABŞ dollarına çatdı [24]. 2021-ci ilin sonunda Ermənistanın Dövlət Xidmətlərinin Tənzimlənməsi Komissiyası tərəfindən ictimaiyyətə açıqlanan məlumatlara əsasən erməni tərəfinin müqavilə üzrə üzərində götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirə bilməməsi səbəbindən növbəti 10 il müddətinə (2022-ci il fevralın 1-dən başlayaraq) Razdan İES-in 5-ci blokunun sabit fəaliyyətini təmin etmək üçün Ermənistan Respublikasının Rusiya Federasiyasına hər il 31,79 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait ödəməsi barədə iki ölkə hökumətləri arasında razılığa gəlinib [25]. Əldə olunan anlaşmanın qarşılığında isə yaxın 10 il ərzində Rusiyadan idxal edilən təbii qazın qiymətinin hər min kub metr üzrə 165 ABŞ dolları səviyyəsində sabit qalması təmin ediləcək. Razdan İES-in 5-ci blokunun Ermənistanın enerji şəbəkəsinə geri dönüşü baş verəcəyi təqdirdə, İran-Ermənistan enerji əməkdaşlığının hazırkı səviyyəsini daha da artacaq. Lakin 2013-

cü ildə bağlanan müqaviləyə əsasən stansiyanın istismar hüququnun Qazprom Ermənistan şirkətinə məxsus olması bir növ Qazprom-İran enerji mübadiləsinin başlanması hesab olunacaq. İki ölkə arasında elektrik enerjisi tədarükünün artırılması məqsədi ilə uzun illərdə tikilməkdə olan üçüncü İran-Ermənistan elektrik ötürücü stansiyasının ən yaxşı halda bu ilin sonunadək tamamlanması planlaşdırılır. Uzun müddət ərzində Qərbi ölkələri tərəfindən İrana qarşı tətbiq edilən embarqo siyasəti və ölkənin üzləşdiyi maliyyə çətinlikləri ucbatından adı çəkilən layihənin tikintisi yalnız son illərdə başlayıb. Yeni stansiyanın istifadəyə verilməsi həmçinin Ermənistanı Gürcüstan və İran arasında elektrik enerjisi təminatında tranzit ölkəyə çevirə bilər. Digər mühüm əhəmiyyətli infrastruktur layihəsi hesab edilən və İran investisiyası ilə tikilməsi planlaşdırılan Mehri SES-in isə uzun illərdə tətbiq edilən sanksiyalar səbəbindən gələcəyi qeyri-müəyyən olaraq qalır. Həmçinin bu stansiyanın ilkin gücünün Araz çayının Ermənistan ərazisindən keçən hissəsində su səviyyəsinin azalması səbəbi ilə 130 meqavatdan (MV) 100 meqavata (MV) dəyişdirilməsi müzakirə edilir [26].

Son illərdə İran və Ermənistan arasında baş tutmuş müxtəlif səviyyəli dövlətlərarası görüşlərdə İran qazının Ermənistandan keçərək Gürcüstana çatdırılması barəsində iki ölkə arasında müzakirələr aparılıb. Rəsmi Tehran gələcək perspektivdə Gürcüstan və daha sonra qərbi istiqamətinə açılaraq yeni bazarlara daxil olmağa, Ermənistan isə üzərindən keçəcək yeni enerji dəhlizinin ölkəni təbii qaz habına çevirəcəyinə ümid edir. Lakin layihənin reallaşmasını əngəlləyən bir sıra iqtisadi və geosiyasi amilləri nəzərə almamaq mümkün deyil. Belə ki, hazırda istifadə olunan İran-Ermənistan qaz boru kəməri eyni anda həm Ermənistanı, həm də Gürcüstanı kifayət qədər qazla təmin edəcək ötürücülük gücünə malik deyil. Bunun üçün böyük miqdarda maliyyə ehtiyatları xərclənərək yeni boru kəmərinin çəkilməsi və geniş kompressor şəbəkəsinin qurulması tələb olunur. Ermənistanın İranla sərhəd bölgələrinin relyefi (dağlıq ərazilərin olması) nəzərə alındıqda, kompressor şəbəkəsinin qurulmasına xərclənəcək vəsait böyük həcmdə ola bilər. Eyni zamanda Gürcüstanın təbii qaz bazarlarını diversifikasiya etmək məqsədi ilə Ermənistan ərazisindən keçən və Qazprom şirkətinə məxsus qaz kəmərinə böyük həcmdə qaz istehlak etməsi ölkənin enerji təhlükəsizliyinə müəyyən risklər yaradır. Buna görə də Gürcüstanın İrandan idxal edəcəyi məhdud qaz həcmi nəzərə alınarsa, ölkələrin heç biri yeni infrastrukturun qurulması üçün investisiya yatırmağa maraqlı olmaya bilər. Digər tərəfdən, infrastruktur xərcləri nəzərə alındıqda İran tərəfinin təklif edəcəyi qiymətin Gürcüstanın enerji bazarının mühüm oyunçusuna çevrilmiş Azərbaycanla rəqabət edə bilməsi qeyri-mümkündür. Həmçinin, Ermənistan və Gürcüstanın məhdud maliyyə imkanları və İran İslam Respublikasının iqtisadiyyatının sanksiyalardan əziyyət çəkməsi bu layihənin həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Hətta Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planı sazişi (JCPOA) üzrə İranla aparılan danışıqlarda mümkün razılıq əldə edilməsindən sonra İranın yeni enerji bazarlarına çıxaraq ABŞ-ın regionda əsas müttəfiqi hesab edilən Gürcüstanın enerji təminatında önəmli oyunçuya çevrilməsi, rəsmi Vaşinqtonun maraqlarına ziddir.

Ermənistanın enerji bazarının ən iri həcmli elektrik enerjisi istehsal edən müəssisəsi hesab edilən Metsamor Atom Elektrik stansiyası (407,5 MVt) 2026-cı ildə istismar müddətini başa vurması planlaşdırılır. Lakin stansiyanın fəaliyyətinin 2036-cı ilədək artırılması praktiki olaraq mümkündür və təmir-bərpa işlərinin başlanması ilə bağlı Rusiya Federasiyası ilə intensiv danışıqlar aparılır. Eyni zamanda Ermənistan hökuməti yeni atom elektrik stansiyasının tikilməsi məsələsini hazırda strateji hədəf olaraq müəyyənləşdirib və məsələ ilə bağlı Rusiya Federasiyası ilə bərabər ABŞ, Fransa, Cənubi Koreya kimi bu sahədə ixtisaslaşan ölkələrlə danışıqlar davam etdirilir. On il müddətində tikintisi davam etdiriləcək yeni atom elektrik stansiyasının 2026-2027-ci illərdə tikintisinə başlanması planlaşdırılır və hazırda müzakirə edilən əsas məsələlər hansı növ stansiyanın (modul tipli və ya digər) tikiləcəyi və onun gücü barəsindədir. Rusiya tərəfi Ermənistanı 1000 və ya 1200 MVt gücündə yeni elektrik stansiyasının tikilməsi layihəsini təqdim etsə də erməni tərəfi əsasən ABŞ-ın təklif etdiyi kiçik həcmli modul reaktorların tikilməsinə tərəfdardır. Hazırkı mərhələdə Ermənistan hökumətinin yeni stansiyanın istehsal gücü ilə bağlı alacağı qərar qonşu ölkələrlə gələcək enerji əməkdaşlığının perspektivinə uyğun şəkildə

formalaşacaq. Yeni nüvə elektrik stansiyasının Metsamor AES-dən daha güclü olacağı təqdirdə Ermənistanın qonşu ölkələrə elektrik enerjisi ixracının daha da artmasına səbəb olacaq.

Ermənistan hökuməti Rusiyadan idxal etdiyi təbii qazın qiymətinin daha da aşağı salınmasına çalışır və son illərdə baş nazir Nikol Paşinyan tərəfindən davamlı olaraq Avrasiya İqtisadi Birliyi daxilində rəqabət prinsiplərinə dayanan vahid enerji bazarı və tarif sisteminin tətbiq edilməsi barədə çağırışlar edilir. 2018-ci ildə Ali Avrasiya İqtisadi Şurasını qərarı ilə Avrasiya İqtisadi Birliyi daxilində vahid qaz bazarının yaradılması haqda proqram qəbul edilib və 2025-ci ilin əvvəlində bir neçə mərhələdən ibarət prosesin yekunlaşması planlaşdırılır. Avrasiya İqtisadi Birliyi daxilində vahid qaz bazarının yaradılması ideyası təşkilata üzv olan lakin enerji idxalından asılı Belarus Respublikası, Qırğızıstan Respublikası və Ermənistan Respublikası üçün olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu ölkələr idxal etdiklərin təbii qazın qiymətinin birliyin üzvü olan enerji ilə zəngin Rusiya və Qazaxıstanın yerli vətəndaşlarına və sənaye müəssisələrinə satdığı qiymətlə eyni səviyyədə almağa çalışır. Məsələn 2021-ci ilin təbii qaz bazarlarındakı rəqəmlərə əsasən Ermənistanda əhali üçün satılan qazın qiyməti Rusiyadan təxminən üç dəfə, Belarustan 1,5 dəfə, Qırğızıstandan isə iki dəfə baha olub [27]. Bu baxımdan Avrasiya İqtisadi Birliyi daxilində vahid qaz bazarının yaradılacağı təqdirdə orta müddətdə təbii qazın daşınma xərcləri və qiymətində enmə proqnozlaşdırılır ki, bu da Ermənistanın iqtisadiyyatı və enerji sektoru üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda ittifaq daxilində məsələ ilə bağlı müzakirələr davam etdirilir və dərin iqtisadi inteqrasiyanın baş tutacağı halda reallaşacaq vahid qaz bazarı daxilində üzv ölkələr bir-biri ilə maneəsiz və bazar prinsipləri əsasında enerji ticarəti apara biləcək. Bu baxımdan İrənlə dərinləşdirilməsinə cəhd göstərilən enerji ticarətinin Ermənistan-Rusiya əməkdaşlığının yaratdığı imkanlardan daha üstün olması bir sıra səbəblərdən real görünür.

Türkmənistanla enerji əməkdaşlığına cəhdlər

Sovet İttifaqı dövründə başlanan və türkmən qazının Rusiya ərazisindəki boru kəmərləri sisteminə qoşularaq Ermənistana nəqli prosesi müstəqillik qazanıldığı illərdən sonra da davam edib. İki ölkə arasında enerji əməkdaşlığının daha da dərinləşdirilməsi məqsədi ilə 1994-cü ildə qaz tədarüku ilə bağlı yeni müqavilə imzalandı və əldə olunan razılaşma erməni tərəfinə idxal etdiyi türkmən təbii qazının mühüm hissəsini barter yolu ilə ödəməsinə imkan verirdi [28]. Lakin mövcud sxem üzrə enerji tədarükünün Rusiyaya məxsus qaz təchizatı sistemi vasitəsi ilə aparıldığı üçün Ermənistan üçün müəyyən risklər doğura bilərdi. Ermənistan ilə Türkmənistan hökumətləri arasında İran İslam Respublikasının ərazisindən keçməklə Ermənistana qaz nəqli mövzusu 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən müzakirə edilməyə başlayıb. Aparılan danışıqlar nəticəsində İran-Ermənistan qaz boru kəməri istismara verildikdən sonra illik təxminən 2 milyard kubmetr türkmən qazının Ermənistana idxalı planlaşdırılırdı. Lakin adı çəkilən boru kəmərinin ötürücülük qabiliyyəti, sonrakı illərdə Ermənistan qaz bazarında cərəyan edən hadisələr və digər səbəblərdən bu layihə baş tutmadı. Hazırda Ermənistan üçün Türkmənistan hələ də alternativ qaz idxal marşrutlarından biri hesab edilir. Son illərdə iki ölkənin müvafiq orqanları səviyyəsində danışıqlar intensiv xarakter alıb. İranın Neft Naziri Cavad Ovcı qaz mübadiləsi ilə bağlı tərəflər arasında danışıqların başladığını və ölkəsinin, məxsus olduğu qaz infrastruktur şəbəkəsi vasitəsi ilə Ermənistanı türkmən qazı ilə təmin etməyə hazır olduğunu bildirib [29]. Təklif olunan layihəyə əsasən rəsmi Yerevanın İranın Türkmənistanla sərhəd vilayətlərində (Mazandaran əyaləti) idxal edəcəyi təbii qazla eyni həcmdə mavi yanacağı İran-Ermənistan sərhəddindən alması planlaşdırılır. Türkmənistan tərəfi yeni bazarlara çıxacağı və enerji gəlirlərini diversifikasiya edə biləcəyi üçün layihəyə müsbət yanaşır. Çünki Türkmənistan istehsal etdiyi təbii qazın böyük hissəsini ucuz qiymətə Çin Xalq Respublikasına ixrac edir və belə olan halda tək bazardan asılılığın aradan qaldırılması prioritet təşkil edir. Lakin swap əməliyyatı ilə Ermənistanın idxal edəcəyi təbii qazın qiyməti, həcmi və ödəmə üsulu ilə bağlı mümkün razılaşma barəsində bugünə kimi ictimaiyyətə hər hansı məlumat verilməyib. Erməni rəsmiləri İrəndən idxal olunan təbii qaz həcmının mövcud İran-Ermənistan qaz boru kəmərinin ötürücülük qabiliyyətindən olduqca aşağı olması səbəbi ilə Türkmənistan tərəfi ilə mümkün razılaşmaya hər hansı məhdudiyət olmadığını

bildirirlər. Həmçinin Ermənistan və Türkmənistan hökumətləri arasında aparılan danışıqlarda Türkmənistandan başlayaraq İran, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiya ərazilərindən keçəcək vahid enerji dəhlizinin yaradılması müzakirə mövzularından biri hesab edilir [30]. Qeyd edək ki, 2022-ci ilin sentyabr ayında iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Türkmənistan-Ermənistan Hökumətlərarası Kommissiyasının Aşqabadda keçirilmiş 9-cu iclasında iki ölkə arasında enerji tədarüku barədə danışıqlar aparılıb və erməni tərəfi İranın mövcud infrastrukturunu vasitəsi ilə Türkmən qazı və elektrik enerjisinin ixracında tranzit ölkə olmağa hazır olduğunu bildirib. Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud reallıqlar nəzərə alınarsa Türkmənistan tərəfinin Ermənistan qaz bazarında Rusiya ilə rəqabət aparması qeyri-mümkündür. Bunun əsas səbəbi rəsmi Aşqabadın satmaq istəyəcəyi təbii qazı rus qazından daha ucuz qiymətə təklif edə bilməməsidir. Hətta bir müddət əvvəl Ermənistan hökumət nümayəndələri də, təklif edilən qaz qiymətinin Rusiya ilə rəqabət apara bilməyəcəyini təsdiqləmişdi [31]. Çünki Türkmənistan üçün enerji ticarətinin bazar qiymətinə uyğun aparılması prioritet hesab edilir. Məsələn, 2020-ci ildə Çin Xalq Respublikasına tədük edilən Türkmən qazının hər min kubmetri üçün qiymət 210 ABŞ dolları təşkil edib [32]. Geosiyasi amillər və Asiyanın qaz ixracatçıları üçün bazar prinsipləri baxımından daha əlverişli olması Ermənistanın əhəmiyyətini azaldır. Türkmən tərəfinin Rusiyanın Ermənistan enerji bazarında varlığını ciddi dərəcədə zədələyəcək addımları atması istisna edilir. Digər tərəfdən Ermənistanın yetərli maliyyə imkanlarının olmaması səbəbi ilə Türkmənistandan bazar qiymətləri səviyyəsində əhəmiyyətli həcmdə qaz idxal etməsi real deyil. Əgər iki ölkə arasında hazırkı İran-Ermənistan boru kəməri vasitəsi ilə Türkmən qazının nəqli barəsində razılıq əldə olunarsa məsələ ilə bağlı kəmərin sahibi olan Qazprom şirkətinin rəyi həlledici rol oynayacaq. Unutmaq lazım deyil ki, 2016-cı ilin qış aylarında Türkmənistan tərəfi swap əməliyyatları çərçivəsində ödənilməyən qaz borcu səbəbi ilə İrana qaz təchizatını dayandırmış və Beynəlxalq Arbitraj Məhkəməsində İrana qarşı hüquqi iddia qaldırmışdı. Bir müddət öncə İran tərəfi yaranmış 1,65 milyard ABŞ dolları həcmində borcun tam ödənilmədiyini bildirsə də tarixə keçmiş pis təcrübə iki ölkə arasındakı gələcək əməkdaşlığın etibarlılığını şübhə altına qoyur. Məhz bu baxımdan Ermənistanla Türkmənistan arasında enerji sahəsində ehtimal olunan ticarət əməliyyatlarının davamlılığı müəyyən risklər yaradır.

Nəticə

Ermənistan Rusiyadan qaz asılılığını azaltmaq məqsədi ilə strateji müttəfiqi hesab etdiyi İran İslam Respublikasından təbii qaz nəqlini artırmaqla bərabər Türkmənistanın da enerji ehtiyatlarını daxili bazara cəlb etməyə çalışır. Lakin Ermənistan dövlətinin enerji məsələsində mövqelərini müxtəlif müqavilələrlə xarici oyunçuya güzəştə getməsi enerji mənbələrini şaxələndirmək strategiyasını qəlizləşdirir. İlk növbədə, Ermənistanın təbii qaz paylama şəbəkəsinin və İran-Ermənistan qaz boru xəttinin Rusiyanın Qazprom şirkətinin mülkiyyətində olması rəsmi Yerevanın müstəqil qərar qəbul etməsini əngəlləyən əsas amil olaraq qalır. Geosiyasi amillər, o cümlədən Ermənistanda müvafiq infrastrukturun yetərsizliyi səbəbindən alternativ boru kəməri hesab olunan İran-Ermənistan qaz kəmərinin tam gücü ilə işləməməsi, eyni zamanda potensial təchizatçıların hal-hazırkı qiymətlərdən daha ucuz qaz təklif edə bilməməsi, Ermənistanın manevr imkanlarının məhdud olduğunu göstərir. Ermənistan, gələcəkdə enerji sahəsində regional inteqrasiyanı formalaşdırması düşünülməyən Şimal-Cənub Enerji Dəhlizinin ölkəni enerji habına çevirəcəyinə ümid edir. Lakin energetika sahəsində Rusiyaya məxsus dövlət, eləcə də özəl şirkətlərin digər regional oyunçulara nisbətən iqtisadi baxımdan daha sərfəli və dayanıqlı təkliflər irəli sürməsi ehtimalı istisna edilmir. Belə olan halda Ermənistanın tam müstəqil və müxtəlif mənbələrdən şaxələndirilmiş şəkildə enerji təminatını formalaşdırma bilməsi qeyri-mümkün görünür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Во время ПИП на газопроводе «Северный Кавказ – Закавказье» российский газ будет поставляться через территорию Азербайджана. 17.03.2021, <https://gazpromexport.ru/presscenter/press/2512/?year=2021>
2. RUSSIA-USA-IRAN AND ENERGY SECURITY OF ARMENIA. 26.10.2009, http://www.noravank.am/eng/articles/detail.php?ELEMENT_ID=3622
3. Gaidz Minassian. Armenia, a Russian Outpost in the Caucasus? // Russia.Nei.Visions № 27 February 2008, Paris, p. 9 // https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/ifri_RNV_minassian_Armenie_Russie_ANG_fevr2008.pdf
4. Anahit Shirinyan. Armenia's Foreign Policy Balancing in an Age of Uncertainty // Russian and Eurasia Programme, March 2019, p. 8 // <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2019-03-14-Armenia3.pdf>
5. ARMENIA'S GIVEAWAYS TO RUSSIA: FROM PROPERTY-FOR-DEBT TO PROPERTY-FOR-GAS. 19.06.2006, <https://jamestown.org/program/armenias-giveaways-to-russia-from-property-for-debt-to-property-for-gas/>
6. ARMENIA SURRENDERS TO RUSSIA? 08.11.2006, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=en&Page=GBultenDetay&BultenNo=4600>
7. ArmRusgasprom becomes Gazprom Armenia, 17.01.2014, <https://armenpress.am/eng/news/746561/>
8. New Details Of Russian-Armenian Gas Deal Emerge: 17.12.2013, <https://www.azatutyun.am/a/25204160.html>
9. Armenia 2022 Energy Policy Review // March 2022, p. 38 // <https://iea.blob.core.windows.net/assets/8328cc7c-e65e-4df1-a96f-514fdd0ac31e/Armenia2022EnergyPolicyReview.pdf>
10. Հաշվետվություններ, https://www.psrc.am/contents/fields/gas/gas_reports
11. Republic of Armenia Energy Sector Development Strategic Program to 2040, p.3 // <https://policy.asiapacificenergy.org/sites/default/files/Energy%20Sector%20Development%20Strategic%20Program%20to%202040%20.pdf>
12. Republic of Armenia Energy Sector Development Strategic Program to 2040, p.9 // <https://policy.asiapacificenergy.org/sites/default/files/Energy%20Sector%20Development%20Strategic%20Program%20to%202040%20.pdf>
13. Caucasus Transmission Network Project, 06.10.2023, https://www.eeas.europa.eu/node/11301_en
14. PM Pashinyan pays short visit to Iran. Memorandum of understanding on cooperation in the field of natural gas signed between Armenia and Iran, 01.11.2022, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2022/11/01/Nikol-Pashinyan-visit-to-the-Iran/>
15. Official: Gas Exports from Iran to Armenia to Double, 02.11.2022, <https://www.farsnews.ir/en/news/14010811000140/Official-Gas-Exprs-frm-Iran-Armenia-Dble>
16. Армения ищет спонсоров для строительства ГЭС в Мегри, 07.03.2019, <https://neftegaz.ru/news/energy/194041-armeniya-ishchet-sponsorov-dlya-stroitelstva-ges-v-megri/>
17. Цена на российский газ для Беларуси будет на уровне 2022 года - Минэнерго РФ, 03.02.2023, <https://sputnik.by/20230203/tsena-na-rossiyskiy-gaz-dlya-belarusi-budet-na-urovne-2022-goda---minenergo-rf--1071855749.html> , Russia To Keep Gas Price Low For Armenia, 25.11.2022, <https://www.azatutyun.am/a/32148842.html> , Среднегодовая закупочная цена газа для Молдавии в 2022 году может повыситься в два раза, 07.02.2022, <https://www.interfax.ru/business/820733>

18. Kristina Zemskova, THE COMMON ENERGY MARKET OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION -Implications for the European Union and the role of the Energy Charter Treaty (ECT), International Energy Charter, Brussels 2018, p. 13// https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/Occasional/1The_common_energy_market_of_the_EAEU-implications_for_the_EU_and_the_role_of_the_ECT.pdf
19. Dr.Cavid Veliyev, KAYNAK VE TRANSİT ÜLKE OLARAK KÜRESEL ENERJİ GÜVENLİĞİNE AZERBAYCAN'IN KATKISI, Ankara, Aralık 2022, s. 42 // <https://aircenter.az/uploads/jQMXYRsLlu7D.pdf>
20. Energy Minister of Armenia: For Armenia importing gas from Russia is favorable rather than from Iran, 22.05.2013, <https://arminfo.info/index.cfm?objectid=61A69210-C2BD-11E2-96F3F6327207157C>
21. Борьба за доминирование: Армения и Азербайджан на пороге «энергетической войны», 01.10.2019, <https://eurasia.expert/armeniya-i-azerbaydzhan-na-poroge-energeticheskoy-voyny/>
22. Country Analysis Executive Summary: Iran, 17.11.2022, p. 7 // https://www.eia.gov/international/content/analysis/countries_long/Iran/pdf/iran_exe.pdf
23. Country Analysis Executive Summary: Iran, 17.11.2022, p. 9 // https://www.eia.gov/international/content/analysis/countries_long/Iran/pdf/iran_exe.pdf
24. От чего зависит цена на российский газ в Армении? Ответ "Газпрома", 06.11.2021, <https://ru.armeniasputnik.am/20211106/ot-chego-zavisit-tsena-na-rossiyskiy-gaz-v-armenii-otvet-gazproma-35057950.html>
25. В Армении считают возможным сохранение цены на российский газ в ближайшие 10 лет, 21.12.2021, https://arka.am/ru/news/economy/v_armenii_schitayut_vozmozhnym_sokhranenie_tseny_na_rossiyskiy_gaz_v_blizhayshie_10 лет/
26. Армения примеряет роль поставщика и транзитера электроэнергии, 25.02.2016, <https://ru.armeniasputnik.am/20160225/2101314.html>
27. Чем выгоден единый газовый рынок, 28.09.2021, <https://rg.ru/2021/09/28/chem-vygoden-edinyj-gazovoj-rynok.html>
28. Organization and Structure of the Natural Gas Sector: Review and Recommendations, January 1997, p. 5 // https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNACH438.pdf
29. Iran Willing to Swap Gas from Turkmenistan to Armenia, 17.05.2022, <https://asbarez.com/iran-willing-to-swap-gas-from-turkmenistan-to-armenia/>
30. Armenia Holds Negotiations on Purchase of Turkmen Natural Gas, 19.12.2019, <https://business.com.tm/post/4878/armenia-holds-negotiations-on-purchase-of-turkmen-natural-gas>
31. Туркменский газ по цене не может конкурировать с российским, 22.03.2018, <https://oilcapital.ru/news/2018-03-22/turkmenskiy-gaz-po-tsene-ne-mozhet-konkurirovat-s-rossiyskim-1033366>
32. По каким ценам Китай покупает российский газ, 19.04.2022, <https://ru.investing.com/analysis/article-200292425>

Daxilolma tarixi: 05.06.2023
Çara qəbul edilmişdir: 03.07.2023

